

050(497.113)(091)

Bence Erika

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ erikazambo@eunet.rs

LÉT- ÉS SZÖVEGFORMÁK 2011-BEN

Forms of Being and Texts in 2011

„A lét határozza meg a tudatot.” Volt olyan időszaka világunknak és benne iskoláztatásunk történetének, amikor még nagyon komolyan kellett venni az idézett és a hozzá hasonló axiómákat, hogy az idő előrehaladtával mind határozottabban értéktelenedjenek el, mutatkozzanak meg visszajáról és paradox értékminőségeikben. E folyamatot a teljes torzképpé és önparódiává válás transzformációja zárta le. Így lett az idézett tétel, a valamikori fő materialista szállóige is viccé. Nevetség tárgyává.¹

Tudománytalanná, hiteltelenné és kompromittálttá torzulása mellett: a fő társadalommeghatározó és rendszeralkotó ideológia idézettsége és axiómái egyszersmind olyan kis tükröt is elénk tartanak, amelyben az egykor reá épülő társadalom igénytelenségének, élehetetlen minőségének egy-egy mozzanata is felvillan. Az eredeti szövegformálás és fordítása² – a *Létünk* címlapján is évtizedekig – még nem is annyira érthetetlen, illetve kiemelkedően slamos és felületes, mint közhasználatú egyszerűsítése: „A lét határozza meg a tudatot”-megfogalmazás. Azt is mondhatnánk, ez a tétel szájhagyományyá válásának, folklorizálódásának folyamatát jelzi, s mint olyan, természetszerűleg érződik rajta a leromlás jelensége. Azonban nemcsak ez: az egész korszak társadalomfilozófiai retorikája konfúzus, kidolgozatlan és igénytelen volt.

Az idézett, egyszerű bővített mondattá formált axióma nyelvileg megformálatlan; logikátlan, alig értelmezhető. Önmagában semmit sem jelent – csak (társadalmi-ideológiai) kontextualizáltságában van (másként is vitatható) jelentése. Pedig alapvető grammatikai tétel, miszerint a mondat önálló, értelmes logikai egysége beszédünknek és írásunknak: kifejezett, teljes gondolat. De abban a korszakban ez – az értelmezhetőség és a gondolati megformáltság – mintha nem

¹ Ez az „amikor megiszod a lét, elmegy a tudat”-féle szójáték.

² „Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza.” Karl MARX: Előszó = K. M.: *A politikai gazdaságtan bírálatahoz*. 1859

számított volna elsőrendűen fontos tényezőnek, miként maguknak a marxi tételnek az érvrendszere sem volt következetesen kifejtett, elvszerűen egymásra épülő, miként asszociatív hálózatosságról, diszciplináris diskurzusokról nem is beszélhetünk velük kapcsolatban. (S persze ezek a jelenségek abban a fogalmi rendszerben – miként a többértelműség és a sokszínűség – nem is lehettek volna értékelhető, pozitív jelentéstartalmú kategóriák.) Pedig a *dialektika* és az *objektivitás* a jelölt filozófia kulcsszavai közé tartozott. Ennél bántóbb hanyagság – szubjektív emlékezetemben legalábbis – csak a „pesvedő-rotható kapitalizmus”-féle állandó jelzős szókapcsolat volt a politikai gazdaságtanból készült vaskos egyetemi tankönyv szöveganyagában, s jellemző, hogy a nyolcvanas évek második felében nem volt olyan egyetemi tanár vagy oktató, aki világosan el tudta volna magyarázni, mit jelent az egypártrendszeren belüli *érdekek pluralizmusa*. (Vizsgára készülve öngazgatásból százszor olvastam el egy tankönyv vonatkozó fejezetét, de megérteni nem voltam képes, csak önbizalmam ingott meg alaposan – nem vagyok alkalmas az egyetemi tanulmányokra! –, s olyan érzésem volt, hogy a szöveg összefüggéstelen, egyáltalán nem koherens egység; vonatkozó szövegrészek logikátlan egymás mellé helyezése által jött létre. Miként – ezt később magunk is felismertük – az egész marxista filozófiai tananyag együttvéve.)

*Világértés és korszaktudat. A lét(forma)*³ – ugyanakkor és mégis! – kulcsfogalom, fontos – csak hogy elsősorban nyelvi és tudati – kategória. A világ jelenségeinek szubsztancialista értelmezése (a marxista retorika egyik fontos kifejezése volt: az anyag!) még az olyan eredendően humán diszciplínák fogalmi apparátusára és gondolkodásformáira is súlyosan rányomta bélyegét, mint az irodalomtörténet, vagy a műfajelmélet, a társadalomfilozófia és -történet. Az irodalom történetében pl. a legutolsó időkig egyfajta fejlődéstörténeti gondolkodásmód volt meghatározó, amely a korszakokat, a műfajokat, vagy a műveket hierarchikus „fejlődésrend”-ben képzelte el, a korszakokat nagyon is lehatárolható időkoordináták közé, egymástól elkülönülő síkokba helyezte; az irodalom létformájának hálózatos-szövevény jellegét, az irodalmi korszakok utólagos módosíthatóságának, a műfajok (pl. barokk regény) jelen idejű létrehozásának, az irodalmi művek folyamatosan megtörténő jellegének, vagy a klasszikus/kanonizált irodalmi opusok újraírásának fogalmát és jelenségét egyáltalán nem ismerte el. Az irodalomtörténeti diskurzusban is tudománytalannak minősült minden olyan szellemtörténeti értelmezés, amely az anyagszerű (pl. az irodalom történetét kézzelfogható művek sora alkotja, az irodalmi mű pedig maga a könyv, amelynek

³ A szó – létforma – szerb nyelvre lefordíthatatlannak tűnő kifejezés. A folyóirat hivatalos szerb neve: Stvarnost – ami egyértelműen nem ugyanaz. De magyarul írt levelet is címeztek már „Életünk”-nek: ami persze megint sokkal behatároltabb fogalom. S van is ilyen nevű folyóirat Magyarországon.

formájában napvilágot látott) gondolkodás határain kívüli fogalmakkal operált; pl. ilyen elutasítást idézett elő az az elképzelés, miszerint az irodalomtörténeti korszak, korstílus vagy irányzat (barokk, klasszicizmus, szentimentalizmus, romantika etc.) elsősorban világértés, illetve ezen alapuló létforma, magatartás és beszédmód; tehát nem csak egyetlen (lehatárolható) időszakban megnyilatkozó, konkrét jelekkel azonosítható (pl. rokokó díszítettség) jelenség.

Alapjaiban rendítette meg a történelemről szóló gondolkodás intézményszerűsült (pl. történelemtudomány, történetírás, történelmi narratívák) formáit Hyden White elmélete, a szerző 1973-ban napvilágot látott *Metahistory*⁴ című műve, mely végső soron az objektív rendszereken alapulónak minősített diszciplína narratív jellegéről (a történészek munkájának lényegi eleme a múltreprezentációk a krónikák, a hivatalos történetírás szövegei közötti választás és interpretálásuk!) szólt, tehát a történelemértelmezésnek az elbeszélői nézőponttal és a szépirodalmi fikcióval való együttthatását bizonyította. „Általános vélemény szerint az elbeszélő a történetírásban a történésznek – minthogy szövegét narratív módban jeleníti meg –, annak érdekében, hogy a »tényeket« az »elbeszélés« elemévé alakítsa, olyan reprezentációs technikákat kell alkalmaznia, melyek a fikcionális írásmódot jellemzik” (WHITE 1997: 11). A Northrop Frye⁵ mítoszkritikái, illetve Hyden White történelemkritikai szemléletét továbbfejlesztő Ankersmit-elmélet (ANKERSMIT 2004) a történeti interpretáció intertextuális szerepének, a többféle történelem képzetének, a „történelem nem volt, hanem lesz” gondolatának érvényre jutásához, a történetírás fiktív jellegének elgondolásához vezetett. „A történetírás paradox jellege abból adódik, hogy csak egy másik interpretációval, csak más múltbeli szövegekkel, illetve más interpretációkkal vethetjük össze, de sohasem magával a múlttal. Így a történeti interpretáció alapfogalmává az intertextualitás válik, hiszen egy szöveg jelentése mindig csak egy másikkal összevetve alakul ki. Ennek alapján kép jöhet létre az adott korról, de az sohasem maga a biztos tudás” – olvashatjuk a vonatkozó szemléletről (TOLDI 2008: 40).

A világ szövegszerűvé válása – Retorikai alakzatok a reál tudományok világában. A történetírás ankersmiti kritikájától egyenes út vezetett a reál tudományok iránti elvárásaink módosulásához. Mind erőteljesebben nyilatkozik meg világunkban a tudományos közlésmódok közötti határvonalak, a diszciplináris különbségek felszámolásának, az interdiszciplináris diskurzusok létrehozásának és felismerésének igénye. Egyes vélemények szerint ez valójában nem más, mint a tudományos beszéd hagyományaihoz való vissza-, illetve odafordulás tette: hiszen a *tudomány* fogalma egészen a XIX. század elejéig összetett jelen-

⁴ Magyarul: Hyden WHITE: *A történelem terhe*. Fordította Berényi Gábor et al. Budapest, 1997

⁵ Magyarul: Northrop FRYE: *A kritika anatómiája*. Fordította Szili József. Budapest, 1998

tésmezőt mozgósított; a tudományos világmentés tapasztalatain túl a világ jelenségeinek fikcionális narratíváit is egyértelműen magában foglalta, a világ értelmezésének esztétikai alapú beszédmódjait is jelölte. A XVIII. század végéig tehát a tudomány művelése a művelődés/műveltség általános érvényű jelentéseit szintetizáló folyamat volt: ezért van, hogy több történetírói munka regényként is olvasható, a magyar prozódiai vita egy része kertészeti kézikönyv fejezeteként látott napvilágot, nem különülnek el a képzeleti és a realitásokat kifejező műfajok (pl. bestiárium) – egyáltalán a tudományos közlés feltétele a szépirodalmi nyelv retorikai alakzatainak, poétikai eljárásainak ismerete volt.

A tudományos közlés új igényességének egyik nagyon fontos megnyilvánulása volt a magyarországi *A mindentudás egyetlen* című tudománynépszerűsítő és a média közvetítése révén nagyon népszerűvé is vált rendezvénysorozat: hónapokon át tömeges publikum és tévénézők milliói követték az előadásokat, amelyek által a legezoterikusabb, legelvontabb, vagy a köznapitól legtávolabbi (pl. úrkutatás) diszciplínák (fogalom)világába nyerhettünk betekintést. A rendezvénysorozat keretében megtartott előadások arra is rávilágítottak, hogy alapvetően változott meg a tudományok beszédmódja: az adatok, számok, képletek, kísérletek bemutatása és modellálása, a szakmai érvelés (a szakterminológia kizárólagossága) helyett ezeknek képi és retorikai alakzatok révén történő elbeszélése érvényesül inkább: a meggyőzés retorikája.

*

A Létünk négy évtizede: megjelenésének („létének”) elhatárolódó korszakai, arculat- és szemléletváltásai a tudományok, a világról szóló tudományos közlésformák változásaival összefüggő jelenségként manifesztálódnak, nyelvi és beszédmódbeli korszakváltásokat tükröznek.

Megjelenésének évei alatt szűk szakmaiságát, az átlagolvasó/érdeklődő befogadókészségén túli tudományos nyelvezetét éppúgy felvetették bírálatként, mint – újabban – irodalmi szempontúvá válását, az irodalmi beszédmódok hangsúlyos jelenlétét lapjain. Eredeti elgondolásom szerint ezt a kifogást szerettem volna a fentiekben megformált jegyzetben, sokkal direkter módon, konkretizáló, publicisztikaibb nyelv révén kivédeni – de ahogy érkeztek a jubileumhoz kapcsolódó, vagy arról szóló tanulmányok és írások, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy felesleges eljárás volna: a megváltozott, újszerű közlésformák létjogosultságát maguk a megjelenésre kerülő szövegek – mint amilyen a *termikus analízisről* szóló tanulmány, vagy a *világ szövegszerűségéről* szóló reflexió – legitimálják.

*

A *Létiünk* korábbi szerkesztőitől eltérően – s ez természetesen se nem egyedi, se nem külön értékalkotó mozzanat – talán azt a szabadságot mondhatom magaménak, miszerint felnőttként nem éltem marxista ideológia megalapozta és egypártrendszerű kommunista rendszer befolyásoltsága alatt: csak diákéveim elejét jelölte néhány – de akkor, a nyolcvanas évek végén már jobbra kinevetett és kifigurázott – tantárgy (pl. marxizmus, marxista politikai gazdaságtan, társadalomtudomány, öngazgatás, általános honvédelem és társadalmi önvédelem). Írói, tanári és kutatói pályám alakulása során nem kellett kényszerűen olyan ideológiákkal azonosulnom, amelyek nem szólítottak meg, vagy amelyek iránt ellenérzéseim voltak. Könnyebb dolgom volt.

S mert az előzőekben poétikai formáknak az értekezői beszédmódokban való jelenlétéről, a tudományos közlés fiktív, illetve személyes látószögűvé válásáról esett szó: következzen néhány hasonló, a szubjektív látásmódot és élményszerűséget kifejező beszédalakzat. Anekdota.

A folyóiratról, amelynek most szerkesztője vagyok, középiskolás, azaz tizenégy-tizenöt éves koromban hallottam először. Magyarórán esett szó folyóirat-történetéről és -kultúráról. Elmentem megvásárolni az akkor kapható, aktuális folyóiratokat, köztük a *Létiünket*. A trafikosnő csak ezt a folyóiratot vonakodott levenni a polcra (talán mert magasan volt!), mondván, hogy „úgysem nekem való”, nem vagyok még elég érett a benne levők megértéséhez. Igaz, egy ideig tényleg nem sok élményt jelentett olvasása, de ez lett az első folyóirat, amelynek előfizetője lettem.

1988-ban, másodéves egyetemi hallgatóként jelentkeztem a *Létiünk* paraszti életmód vizsgálatát meghirdető tanulmány pályázatára, és a harmadik díjat nyertem el. Igaz, hogy csak négy pályamunka érkezett be. A tanulmány 1989 folyamán meg is jelent a folyóiratban. Öt év múlva, amikor az egyetemi asszisztens-gyakornoki munkahelyre hirdetett álláspályázatra jelentkeztem, és felvételt nyertem, ez volt – számos recenzió, könyvismertető és bírálat mellett – az egyetlen, tudományos folyóiratban megjelent tanulmányom: az egyetlen tanulmány-értékű publikációm. Később a *Létiünkben* – egészen főszerkesztővé való kinevezésemig – csak két alkalommal publikáltam: az egyik könyvismertetőm épp a Várady Tibor által kiemelt 1991/3-as számban látott napvilágot.

A *Létiünk* első számát nemrég kerestem meg – első két évfolyamának számait is a jubileum okán vettem elő. A folyóirat egyik volt szerkesztője kétségbe is vonta, hogy az újvidéki Bölcsészettudományi Kar könyvtárában megtalálható lenne az első szám. Kicsit én is kételkedtem benne. Nem lett igazam/igazunk. Megvallom: nem ilyenekre, kizárólag pártideologizált, demagóg politikai hangvételű cikkekre számítottam. Nem mintha nem lennének benne, de nem olyan mértékben, és nem annyira szűk látókörben, miként én elképzeltem. Az irodalmi szólam pedig már akkor is jelen volt a lapban.

A folyóirat első, legendás főszerkesztőjét, Rehák Lászlót alig ismertem. Egy szemeszter során hallgattam előadásait a társadalomtudománynak vagy szociológiának is nevezett tantárgy keretében, de a vizsgát már más tartotta. Megfáradt ember benyomását keltette.

IRODALOM

- ANKERSMIT, Frank R. 2004. *A történelmi tapasztalat*. Fordította Balogh Tamás. Budapest
- FRYE, Northrop 1998. *A kritika anatómiája*. Fordította Szili József. Budapest
- TOLDI Éva 2008. *A múltreprezentáció lehetőségei*. Újvidék
- WHITE, Hyden 1997. *A történelem terhe*. Fordította Berényi Gábor et al. Budapest